

Lukáts János

Forgósél a csendes Donnál

(Széljegyzetek – Solohovhoz)

Mintegy tizenöt év alatt (1926 és 1940 között), több mint kétezer oldalon, négy kötetben írta meg regényét Mihail Solohov. A könyv a XX. századi orosz–szovjet irodalomnak bizonyosan az egyik legismertebb alkotása. Az 1930-as évektől kezdve számos nyelvre lefordították. 1965-ben, hatvanéves korában Solohov megkapta az irodalmi Nobel-díjat – az *Emberi sors* című regényéért. A *Csendes Don* ekkor már világhírű volt.

Családragénynek, történelmi tablónak egyaránt nevezhetjük a *Csendes Dont*, a Melehov család életére gyakran rávetődik a történelem árnyéka, néha pedig már szinte elsodrással fenyegeti a család tagjait, a falut, ahol laknak, az országrészt, amelyet szülőföldjüknek tudnak. A történet az 1910-es „boldog békeévekben” kezdődik, a Volga, a Don és az Azovi-tenger közötti végtelen sztyeppvidéken, amelyet „Kozákföldnek” neveznek lakói. Kozákföld közepén kanyarog végig a Don, a kozákok „szent folyója”, amelyet minden vers és népdal „Don apácska” néven emleget évszázadok óta – ellentétben a Volgával, amelyet az oroszok „Volga anyácskának” hívnak, de hiszen a Don hímnemű, a Volga pedig nőnemű szó.

Sajátos népcsoport a kozákság, évszázadokon át megkülönböztetett katonai szolgálatot teljesítettek, határvédelmet láttak el, a cár testőrségének jelentős részét is ők adták. Kiváltságokat kaptak ezért, a dél-orosz pusztákon gazdagon termő földterületeket, ahol békeidőben módos gazdaként éltek. Fegyverforgatáshoz, paraszti munkához (főként persze a lótenyésztéshez) egyaránt értettek, rendi ösztartozásukat féltékenyen őrizték századokon át, a hatalmat a választott atamánok gyakorolták. A férfiaknak húszéves koruktól többször is kemény katonai kiképzést rendeltek el, amelyre saját fegyverrel, saját lovukon vonultak be. Az írásbeliség gyenge lábán állt a kozákok között, a tánc és az ének annál népszerűbb volt, a vallásos gazdanép bizony lenézte a szomszédos ukránokat, akiket hoholnak és az oroszokat, akiket muzsiknak csúfoltak. Történelmük, élet- és gondolkodásmódjuk a magyar olvasót leginkább a székelyekre emlékezteti, bár a kozákok a hegyek helyett a sztyeppé büvöletében élnek.

A kozák családokban általában több nemzedék él együtt – a feudális hagyományok szerint működő férfiuralom alatt, asszonyi békítéssel, gyermeki szófoga-dással. A kozák öregek hajdani katonai érdemeikre hivatkoznak, kitüntetésüket és sebesüléseiket büszkén mutogatják. A munkából mindenki kiveszi a részét: a szántásvetésből, a halászatból, a fuvarozásból. Házaik csinosak, kalákában ma-

guk építik és tartják rendben, a bőséges étkezést még bőségesebb vodkafogyasztás egészíti ki, a jólétet a mértéktelen dohányzás koronázza meg. A „kozák virtus” nemcsak a katonáskodásban ismert kifejezés, de a jogrend értelmezésében is szót kér, a szerelemben is megköveteli a magáét.

Melehovék (némelyik kiadásban az orosz kiejtést követő Meljehov néven szerepelnek) valamelyest kiemelkednek Tatarszk falu kozákjai közül, véleményüket kikérik, szavukat meghallgatják. De a gyerekeknek a szülő választ házastársat, az idősebb fiú, Petro boldogan él Darjával, a fiatalabb Grigorij házastársi lelkesedése hamar kihuny Natasával szemben. Szíve vonzalma Akszinya iránt gyullad fel, a hagyományörző kozák atya ezért elűzi fiát a háztól, Grigorij egy közeli birtokos gróf uradalmába kerül, ahol ő maga kocsis lesz, Akszinya szobalány. A legkisebb Melehov-gyermek, Dunyása egyelőre bakfisszemmel nézi a világot. A nemzedékek alkalmanként szembefordulnak egymással, a hagyományos családideál mint ha lazulóban volna, de hát a XX. század a Don mentére is beköszönt idővel.

1914 nyarán kitör a háború, a sokat próbált és az újonnan kiképzett kozák egységek hagyományos lelkesedéssel indulnak harcba. Elsősorban a német hadosztályok ellen vetik be őket, a monarchia hadseregével ritkábban találkoznak, akkor osztrákok néven nevezik az ellenséget. Magyar huszárokról a regényben egyetlen alkalommal történik említés, igaz, akkor viszont a fergeteges lovasroham visszaszorítja a kozák egységet. A „régi vágású”, jobbára orosz tisztikar egyre bántóbban érezteti lenézését a „legénységi állományúakkal”, még a nagy hagyománnyal rendelkező kozákokkal szemben is. A tisztté lett Melehov fiúkat is felkapaszkodott bugrisnak tekintik. A háború előre haladtával a fegyelem lazul, dezertálás, lázadás üti fel a fejét, nemcsak a fronton, hanem – mint a kósza hírek tudatják – Péterváron és Moszkvában is. A hadseregben megjelennek a bolsevikok (Solofov következetesen ezt a szót használja), akik egyre nyíltabban lázítanak a saját tisztjeik ellen, a cár és a fennálló államrend ellen. 1917 februárjában kitör a polgári forradalom, a cár lemond, a hatalom azonban hamarosan a bolsevikok kezébe kerül. Az októberi forradalom (1917. november 7-én) a regényben inkább operettjelenethez hasonlít, mintsem világtörténeti eseményhez, de mindezt Grigorij Melehov bizalmatlan szemlélőként éli át. Kozák öntudata, katonás fegyelme nehezen talál nyugvópontot a folyamatosan változó programok és érdekek között. Grigorij a katonai ranglétrán egyre feljebb lép, de lelki nyugalma egyre kevésbé képes megtalálni. Akszinya időközben a földesúri birtokon megszüli szerelemgyermeküket, aki hamarosan meghal, a szép szolgálólány pedig a hátszágban megbúvó úrfi szeretője lesz. A hazatérő Grigorij korbáccsal veri el mindkettőjüket – a kozák virtus továbbél. Natasa asszony nemsokára ikergyermekkel ajándékozza meg a családba visszatérő Grigorijt.

A bolsevik hatalomátvétel nemcsak új államigazgatási eszmét, a munkásosz-

tály proletárdiktatúráját teremti meg, hanem a (viszonylagosan) önálló katonai szervezet, a kozákság kiváltságait és különállását is eltörölni készül: a Don-vidéken kirobban a polgárháború. Melehov zászlóaljparancsnok gyűlöli és megveti a pöffeszkedő és őt (is) lenéző fehér tiszteket, de öntudatos kozák, a szabad és önszerveződő paraszt-katonák életformáját igenli, és szükségesnek tartja egy demokratizálódó Oroszországban is. Ehelyett az osztályalapon szervezett vörös hadsereggel találja magát szembe, amely nem az ország rendjének és békéjének a visszaállításán munkálkodik, hanem a hatalmat akarja megragadni a saját erőszakszervezetei számára. A *Csendes Don* második és harmadik kötete a kozákföldi hadjáratok végtelen sorjázása, amelyben nemcsak seregtestek szállnak szembe, és mészárolják egymást, hanem világnézeti elvek is ütköznek, erkölcsi értékek és szokások vesznek el, és fordulnak ellentétükbe. A hadifoglyok lemészárolása (sőt, asszonyok által való agyonveretése), a falvak felgyújtása, az öregek lekaszabolása mindennapos része lesz hadak és elvek megütközésének. Korábbi ismerősök, szomszédok, rokonok kezdik irtani egymást – ideológiai alapon: a vörösök a gazdagok házait és a paplakot rabolják ki, aztán gyűjtják fel.

A férfinép (az öregek és a sihederek is) lóra szállnak és az országnyi méretű Kozákföld hol közeli, hol távolabbi részeit védik a vörösök ellen, a nők és a gyerekek kocsin-gyalog menekülnek a sztyeppe vak világba.

A túlerő, a hátszág felprédálása azonban lassan felőrli a kozákság erejét, a fehér tisztek ostoba pöffeszkedése folyamatos visszatetszést szül a felbomló kozákságban, a nyugatról várt fegyveres segítség ezúttal is üres és hazug ígélet marad. A fehér egységek egy része – tiszteik vezetésével – tengeren túli emigrációba vonul, az otthonmaradók kis számú gerillacsoportokat szerveznek, amelyek idővel rablóbandává zülленek.

A Melehov család – hasonlóan sok ezer más kozák családdhoz, a széthullás felé sodródik. Petrót, fogolyként a vörösök közé állt saját falubelije öli meg, Pantyelejjel, a harcias öreg Melehovval a tífusz végez idegenben. Az asszonyok is méltatlan véget érnek: a megözvegyült Darja vérbaja elől öngyilkosságba menekül, Natasa elvérzik nem kívánt terhessége megszakításakor, Grigorij ikerleánykáját a torokgyík ragadja el. Iljinyicsna, a Melehov-házat egybetartó anya bánatába hal bele, amiért lánya a bolsevik gyilkos és gyújtogató falubelit választja férjéül. 1922. május 1-re a megerősödött szovjet hatalom amnesztiát hirdet, Grigorij Melehov testben és lélekben megroppanva és kiábrándulva hazatér.

Hogy mi lesz Grigorij Melehov sorsa a *Csendes Don* befejezése után, ezt Solohov „lebegni hagyja”. A regény negyedik részében azonban az elfoglalt területeken már működnek a CseKa egységei (a Szovjetunió belbiztonsági és kémelhárítási szolgálata, akkoriban még csak a szemérmes „Különleges Bizottság” néven hívták). A fegyvereket halálbüntetés terhe mellett be kell szolgáltatni: „...ha a kozák

tart fegyvert, abból kára származik a szovjethatalomnak, de ha én viselek fegyvert, annak csak hasznát látja a szovjethatalom... És ki előtt is kellene felelnem?” – érvel az újonnan kijelölt párttitkár. A fegyvert letevő kozák közkatonák „bányába kerültek”, a tiszteket hadbíróság, börtön várta akkor is, ha a vörös hadseregben is teljesítettek szolgálatot, mint Melehov. Grigorij ezt a procedúrát nem várja meg, hanem a Don szigetén meghúzódo csoporthoz menekül. Az elfoglalt falukban megjelennek a fegyveres terménybegyűjtő brigádok – ez a tevékenység Magyarországon a *padláslesöprés* nevet kapta. Polgári foglalkozását tekintve maga Solohov is egyike volt a brigádok ellenőreinek. A kozák „bandák” ezeket a brigádokat ugrasztották szét, és adták vissza a terményt a tulajdonosoknak. Az olvasó előtt körvonalazódni kezd a pax sovietica.

A Csendes Don Solohovját „a kritikusok egy része... Lev Tolsztoj követőjének, mi több utánzójának minősítette” – állapítja meg a Világirodalmi Lexikon. Ez a megállapítás annyiban feltétlenül érvényes, hogy háború és béke tétje forog fenn mindkét műben, de ez hősköltemények esetében természetes. Művében Tolsztoj a „béke-háború-béke” modellt követi, ahol az újra megvalósult béke valójában azonos a korábbi társadalmi-történelmi állapottal. Tolsztoj (az 1810-es években játszódo művének) hősei döntően az orosz nemesség soraiból kerülnek ki, a cár uralma alatt álló „Szent Oroszországrért” küzdenek, és harcukkal ezt erősítik meg. Solohov regénye ellenben a „béke-háború-forradalom-polgárháború-másfajta béke” modellre épül. A regény a háború kezdeti hónapjai után alapjaiban más irányt követ, mint Tolsztoj műve. A mű legnagyobb részét kozák parasztkatonák között játszódik, a nemesi tiszték inkább negatív mellékfigurái a cselekménynek, ahogy a munkásosztályhoz tartozó néhány szereplő is. A béke nem a háború megszűnését, hanem a korábbi társadalmi-hatalmi rendszer (a cárizmus) megdöntését, és új hatalmi gépezet kiépítését jelenti. A polgárháború az országban együtt élő és egy nyelvet beszélő állampolgárok között folyik. Valójában a kozákság kiváltságos helyzetének, gyors hadrafoghatóságának a megszüntetését éli át az olvasó, amely azonban nemcsak katonai erővel történik, hanem a kozák lelkekben és gondolkodásmódban is végbemegy.

Az ellenségek azért többnyire messze vannak, időnként át- meg átvonulnak a Don-vidéken, ami azonban ősidőktől fogva jelen van, az a sztyeppe. A sztyeppe már szinte a végtelen fogalmát testesíti meg a kozák ember számára, a szabadságot, a határtalanságot, a száguldást vagy a porszemként való elkeveredést. Solohov csodát művel a doni sztyeppék megidézésében, pedig alig használ ékítményes jelzőket, annál inkább a sztyeppen élő ember közelhajlásával mutatja be a táj gazdagságát, ember és környezet kapcsolatát, de még olyan pusztai elemeket is, mint a szilaj lótartás vagy a sztyeppői viharok, árvizek és csillagfényes éjszakák.

Alig fél évszázad telt el Tolsztoj nemes veretű, klasszikusan realista írásmódja

óta, de Solohov sem Tolsztoj útját nem járja, sem a századelő orosz expresszionista irodalmi kísérleteit nem követi. Az ő stílusa közel áll a kozák köznépi paraszti, katonás nyelvéhez, akkor is, ha nem párbeszédben vagy belső monológban szólal meg. Mondatai hosszát szívesen váltogatja, gyakran fűti indulat és érzelem, az alaktalan harag és a szóba alig foglalható szerelem, bánat mégis mind megtalálja a maga kifejezési formáját. Alakjait kívülről kezdi elemezni, ahogy a többi szereplő látja, és ahogy az olvasóval is láttatni akarja: a testalkattal, az arcformával, aztán a hanghordozással, a kéz anatómiájával. Ezt követi a ruha viselésének módja, a szereplők szemére különös figyelmet fordít. Aztán a személy megszólal, Solohovnak pedig nem kell tovább vizsgálódnia, a szereplőt a saját szemé-szava hitelesen azonosítja.

A regényben kilencszáznál több szereplő jelenik meg – egy Csendes Don-lexikon gyűjtötte össze őket –, közöttük hitványak és derekak, jámborok és vérengzők, de a legtöbbször átlagos percmember. Némelyikük valódi egyéniséggel bír, némelyik inkább az olvasó sztereotípiájának felel meg: fehér tiszt, vörös katona, gazdag kozák, ágrólszakadt kozák. A Melehov családban nyilvánvalóan Grigorij a nagy képességekkel, erényekkel és hibákkal megáldott-megvert hős, rajta kívül emlékezetünkben leginkább Pantyelej, az öreg Melehov marad meg, tiszteletet parancsoló, de megmosolyogtató dohogásaival. A női alakok a regényben sápadtabbak, ami a hagyományos kozák életforma félfudális család- és nőfelfogásával magyarázható.

Kivételt Akszinya képez, ő a XX. századi orosz–szovjet irodalom egyik legemlékezetesebb nőalakja. Szépsége, esendősége, rövid örömei, tartós bánatai végighúzódnak a regényen. Nehéz eldönteni, hogy Akszinya a századelő lázadó asszonyai közül való-e, vagy a kozák férfitársadalom és a (polgár)háború brutalitása sodorja végletes helyzetekbe. Sem rokonszenves férjét, sem szenvedélyes szeretőjét (Grigorijt) nem képes magához láncolni, a magány és a kiszolgáltatottság egyként fojtogatja. Szerelmük szép szerelem (de, hát melyik nem az!), a boldogság ígértét és erőt a továbblépéshez egyformán ad a benne résztvevőknek. És Akszinya várni is tud, úgy érzi, van mire várnia. Pedig Grigorij a regény utolsó fejezetében a halál elébe viszi Akszinyát, aki lova hátán, ellenséges gépfegyverlövéstől hal meg, Grigorij karjai között. Az olvasó nehezen tud könnyek nélkül megválni ettől a nagyon szerethető asszonytól.

A regény polgárháborús fejezetei talán terjengősebbek a kelleténél, ennek a véres és nehezen áttekinthető eseménysorozatnak a krónikáját adják, nagy részletességgel. Az apró (mára bizonyonnyal jobbára megszűnt) helységneveket magyar térképen hiába keressük, az események nagyrészt harctéri jelentések szövegesítései. A Melehov család fogyatkozó számú tagjai ekkor mintha háttérbe kerülnének. A krónika célja, hogy a felprédált emberi életet, értéket, alkotásokat

és hiteket vegye számba, amelyek elfogynak, elvesznek a harcmezőn, az oda- és visszavonulásban, a menekülésben, a brutalitás tobzódásában. A kozák virtus és erkölcs, a kozák hagyomány és összességében: a kozák világ a regény végére mint-ha végképp eltűnne, az egységesülő bolsevik államrend elsodorja, a maga elveivel váltja fel. Megtört gerincű, megfélemlített szegényparasztok maradnak a némaságba burkolózott Don folyó mindkét partján.

*

A Solohov-dosszié – valójában inkább a szerzőt sújtja, a kort jellemzi, mintsem a művet minősíti. Vagy mégsem...?

Szerző és könyv sorsa ugyanolyan zaklatott és ellentmondásos, mint az ország és a kor, amelyben keletkezett. A Szovjetunióban a pártirányítás nemcsak az államot, de a kultúrát is átjárta, alkalmanként átszabta. A *Csendes Dont* legalább kétszer írták át Solohovval (még Sztálin életében és 1965-ben), kihúzások és betoldások egyaránt torzították (a kozák felkelést egy időben teljesen eltávolították belőle, Lenin és Sztálin neve dicsérőleg, és Trockij neve kárhózzátólag belekerült, a cselekmény szempontjából teljesen indokolatlanul). A gondos lektorok még egy sor sztyeppe növény nevét is kigyomlázták, később ezeket visszaültették (állítólag ezernél többet). A kritikusok nehezen békéltek meg a regény végkicsengésével, Alekszej Tolsztoj például ekként indignálódott: „Grigorijnak nem szabad banditaként távoznia az irodalomból!” Valóban, sok mindent nem szabad... Solohov átvette-átvehette a Nobel-díjat, ugyanerről Paszternákot és Szolzsenyicint „háttározottan lebeszéltek”. Solohov egyedüli szerzősége a *Csendes Donban* máig vita tárgya, ez azonban inkább a kriminalisztika, mintsem az irodalomtörténet hatáskörébe tartozik.

A *Csendes Don* magyarul a szovjet–német megneemtámadási szerződés (nevesítve: a Molotov–Ribbentrop-paktum) után jelent meg (1940-ben). „A cenzorok meglepően keveset húztak” – emlékezik Cserépfalvi Imre. A sajtóügyekben illetékes ügyész szerelmes regénynek minősítette, így a kiadásnak alig volt akadálya, a három rész mindenesetre három kiadónál jelent meg.

A jó szemű magyarországi olvasó azért 1940-ben sok fontos tudnivalóról tájékozódhatott a *Csendes Donból*.

Felhasznált irodalom

- Bakcsi György: *Forradalmak, háborúk, irodalom. Orosz és szovjet–orosz irodalom 1890-től napjainkig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.
- Sonnevend Péter: *Fejezetek a Cserépfalvi Könyvkiadó Vállalat (1934–1949) történetéből*. Magyar Könyvszemle, 1968.